

Iryna Melnyk

ECONOMIC ACTIVITIES OF JEWISH POPULATION IN UMAN IN THE SIXTH CENTURY

The article is devoted to participation of Jewish population in the Uman economic life (without Uman region) during the XIX th century. The author focuses attention on the economic development of the city in the second half of the XIX th century, when started active development and expand production of new industrial enterprises. The article aim is to show the scale of influence of Jewish capital on contemporary Uman economic face and to prove the thesis that the city was in Jewish hands based on widespread use of archival documents.

Key words: Uman, XIX th century, Jewish, Jewish economic life, Russian Empire.

УДК 352.07:311.314]:94(477.51–25)

Наталія Дорошок

ДЕЯКІ ПИТАННЯ В ДІЯЛЬНОСТІ ЧЕРНІГІВСЬКОЇ ЗЕМСЬКОЇ СТАТИСТИКИ

У статті розглянуто основні результати практичної діяльності статистичної служби при Чернігівському земстві. Першочерговим напрямком роботи Чернігівського земського статистичного відділення стало дослідження видів землеволодіння губернії, пов'язаних з аграрним характером регіону. Відповідно, вивчення продуктивності землеробської діяльності як передумови визначення дійсної цінності та прибутковості землі набувало першорядного значення для земського господарства. Адже від їх результативності багато в чому залежала фінансова самодостатність земства – фундамент для розгортання повноцінної земської діяльності.

Ключові слова: Чернігівська губернія, земство, земська статистика, статистичні дослідження, оподаткування.

Практичні завдання земської діяльності зумовлювали необхідність мати точні відомості про різні аспекти господарського розвитку, освіту, охорону здоров'я, будівництво доріг тощо. Потреба в таких даних особливо гостро відчувалася при вирішенні питань про земські збори. На ґрунті цих практичних запитів земства і виникла земська статистика.

Упродовж останніх десятиріч спостерігається стійке зростання дослідницького інтересу до проблем чернігівської земської статистики [1–3]. Втім, науковці здебільшого висвітлюють лише основні результати роботи земських статистиків Чернігівської губернії у другій половині XIX – на початку XX ст. Відтак, дослідження основних видів землеволодіння губернії як кардинальний напрямок у роботі статистичної служби при Чернігівському земстві, істориками не розглядався, що зумовлює потребу в окремому науковому дослідженні.

Першочерговим і магістральним напрямом статистичних робіт, у межах якого відбувалося становлення базових засад земсько-статистичної методології, стали оціночно-економічні дослідження. Від їх результативності багато в чому залежала фінансова самодостатність земства – фундаменту для розгортання повноцінної земської діяльності в різних галузях місцевого господарства.

Оскільки у законодавстві механізми визначення підстав для розкладки земських податків було накреслено надто схематично – через «цінність і прибутковість майна», – земство відразу було поставлено в умови необхідності самостійних пошуків надійних критеріїв для місцевого оподаткування. Завдання земства полягало у створенні систематичного зведення статистичних даних, які б засвідчували цінність і прибутковість нерухомого майна в регіоні. Отже, урядові кола, не передбачивши жорсткого регламенту в майновій оцінці, фактично «закликали до цієї важливої справи всі живі місцеві сили й надали їм широкий простір до самодіяльності й плідного розвитку в майбутньому...» [4, с. 31–32].

Головними джерелами земського оподаткування законодавство визначило земельну власність, міське нерухоме майно й свідоцтва на торгівельно-промислому діяльність. Серед них виразно домінувало оподаткування земельного майна, пов'язане з аграрним характером регіону, перевагою землеробських занять у структурі зайнятості населення, невисоким рівнем урбанізації і відсутністю розвинутого промислового виробництва. Відповідно, вивчення продуктивності землеробської діяльності як передумови визначення дійсної цінності та прибутковості землі набувало першорядного значення для земства. Отримана від адміністративних установ статистична інформація визнавалася недостатньою для рівномірного розподілу податку між

окремими землевласниками, оскільки не враховувала чимало економічних факторів, що впливали на динаміку вартості земельних ресурсів.

Тож перші кроки земства спрямовувалися на встановлення точної кількості землі, розподілі її на категорії цінності, введенні до земської розкладки нових предметів оподаткування. При оцінці майна земські управи орієнтувалися передусім на визначення вартості землі за розмірами продажних, заставних і орендних цін. Одиницею земського оподаткування був повіт. Однак, враховуючи різноманітність земель у межах кожного повіту, пряме визначення їх прибутковості для всього повіту ставало неможливим. Тому перед статистичним відділенням стояло завдання – вибрати одиницю вивчення достатньо дрібну (у гранях можливого), і таку, для якої уже були наявні, або у майбутньому повинні з'явитися точні дані про кількість земель і розподіл її по угіддям. Такою одиницею стала межова дача [4, с. 10].

Саме ця межова дача і була вибрана земцями за одиницю для статистичних робіт. Хоча відомості і збиралися за більш дрібними підрозділами (за власниками, за сортами ґрунту і т. д.), але зводилися і групувалися по дачах. Таким чином, дача (поселення) була для статистиків підсумком чи спільним знаменником, за яким зводився увесь зібраний матеріал [5, с. V].

Свої перші пробні дослідження статистичне відділення зорієнтувало на Чернігівський повіт, де спочатку до статистичного обстеження було задіяно три волості: Редьківську, Довжицьку і Салтиково-Дівицьку. Наслідком здійснених обстежень стала підготовка і видання статистиками першого випуску своїх праць уже в 1877 р. До нього увійшли матеріали, зібрані особисто членами статистичного бюро. Так, П. Червінський дослідив землеволодіння у Салтиково-Дівицькій волості; про стан землеволодіння і промисли Редьківської волості підготував розвідку В. Варзар; а О. Русов провів детальний опис Довжицької волості Чернігівського повіту. Зібраний, так званий, «сирий» матеріал земці опрацьовували самостійно. Кожен член відділення розробляв, по-перше, оціночні дані, а по-друге, пропонував свої зауваження до програми і методів проведення обстежень [6, с. 2]. Після практичної перевірки, де виявилися певні недоліки, розроблені програми зазнали відповідних змін.

Отже, підготувавши необхідні програми, ознайомившись на практиці з формами, змістом та методами роботи, статистичне відділення продовжило свою діяльність з опису всієї губернії. Цей задум тривав упродовж 1876–1887 рр., з перервою на 1878–1880 рр., коли земське зібрання, через певні непорозуміння між представниками «лівих» та «правих» у своєму складі, відмовилося асигнувати кошти на статистику [7, с. 29]. Але і в період офіційного закриття статистичного закладу роботи не припинялися. Як свідчать джерела, ініціативу досліджень підхопили повіти, зокрема, Новозибківський, Ніжинський, Конотопський, Сосницький та Чернігівський. Між іншим, перші два обстежилися більш ґрунтовно, відтак, на їх кошти було підготовлено і видано дві книги: Ніжинський – О. Русовим та Новозибківський – В. Варзаром. Ці праці склали безпосереднє продовження попередніх описів (Чернігівського і Борзнянського повітів, які видали в 1877 р.) [5, с. II–III].

Процедура вивчення кожного повіту полягала, зазвичай, у наступному. Спочатку робилися витяги та виписки із «присутственних місць» міста Чернігова: із межової палати – про кількість земель з розділом на угіддя, із управління державного майна – про казенні ліси, з нотаріату – про земельні продажі, з губернського у селянських справах «присутствія» – про селянські наділи, із статистичного комітету – про населення, кількість дворів тощо [8, с. II]. Одночасно складалася карта повіту з нанесенням на неї межових дач, головних поселень, річок, боліт, лісів тощо. Кожен статистик запасався подібною картою, яку завжди мав при собі під час експедицій.

Завершивши попереднє вивчення офіційних даних, колектив статистичного відділення виїжджав у обраний повіт. Там, насамперед, переглядалися справи місцевої управи і робилися із них необхідні витяги. Тільки озброївшись належною інформацією як від державних установ, так і земства, статистики приступали до обстеження. Для зручності кожен член відділення вибирав собі ділянку з декількох волостей, потому об'їжджав її з помічником, причому жодне село, ні селище або хутір ніколи не пропускався і описувався згідно із відповідною програмою [8, с. III].

Відносно часу, який витрачали земці на опис окремих поселень, то крайній характеризувався певною розбіжністю. Зазвичай, великі села, якщо вони вибиралися за початкові пункти досліджень, у котрих проводилося ознайомлення з господарськими особливостями цілого району, займали два–п'ять днів. Невеликі населені пункти, за відсутності фабричної інфраструктури, спеціалізації промислів, могли бути обстежені навіть за половину дня. Беручи до уваги свідчення самих статистиків, при навиках та умінні зважено розпоряджатися часом, за середнім розрахунком витрачався один день наполегливої праці на кожне окреме поселення [8, с. III].

Про загальний обсяг роботи, яку виконали чернігівські земські статистики у кінці 70-х – на початку 80-х рр. XIX ст. щодо вивчення земельних угідь, свідчить факт підготовки і видання 15 томів (за кількістю повітів) «Матеріалов для оцінки земельних угодій». Акцентуючи увагу на «Матеріалах для оцінки земельних угодій» варто сказати, що групування і виклад інформації

проводився виключно за повітами. Зазвичай, в основу кожної книги покладено єдину структуру розподілу матеріалу на п'ять розділів («Територія і населення», «Землеволодіння та землеробство», «Змішані оренди і продажі», «Висновки», «Додатки»).

Перший розділ – «Територія і населення» – складався з глав, у яких характеризувалися географічне розташування і топографія відповідного повіту, його геологічні, гідрографічні та кліматичні особливості, адміністративно-територіальний поділ, система транспортних комунікацій тощо. Значна увага приділялася визначенню складу населення за віковою, статевою, соціальною і національною ознаками, його територіальному розподілу. При цьому акцент зроблено на з'ясуванні особливих рис побуту, звичаїв, господарського життя місцевих мешканців.

Другий розділ – «Землеволодіння та землеробство» – був найбільшим серед інших за обсягом. Він містив ґрунтовний аналіз форм землеволодіння та землекористування, особливостей експлуатації господарських угідь у повіті. Виклад матеріалу вівся за такими підрозділами: нива; сінокіс; ліс; пасовище. Третій розділ – «Змішані оренди і продажі» – подавав інформацію про випадки довгострокових оренд; продажні, залогові ціни на землю тощо. У четвертому розділі – «Висновки» – викладалися способи та прийоми оцінки, які на думку статистиків, були найбільш правильними. П'ятий розділ – «Додатки» – був представлений таблицями, діаграмами, схемами та картами.

Подібна систематизація пояснювалася своїм спеціальним призначенням – завданням оцінки, завдяки чому і виникла земська статистика. Так, перший розділ мав давати кількісний показник оцінки, тобто простори земель і їх склад по угіддях. На другий покладалася завдання якісного показника, тобто відомості про прибутковість по окремих угіддях: нива, сінокіс, ліс та інші. Наведені факти слугували корінною основою будь-яких оціночних висновків. Перевірочний характер носили показники, наведені у третьому розділі. У висновках подавалися способи і прийоми оцінки, обумовлені властивостями вищевказаних матеріалів. Додатки містили, по-перше, так званий «сирий» матеріал, що на думку статистиків, слугував ступенем достовірності вже обробленої інформації. По-друге, вони включали цілий розряд фактів і подробиць, що на перший план не мали безпосереднього відношення до оцінки, проте значною мірою могли висвітлювати та з'ясовувати відомості чисто оціночного аспекту [8, с. XII].

Крім, власне, сільськогосподарського дослідження регіонів губернії у таких повітах, як Козелецькому, Суразькому, Мглинському, Городянському і Кролевецькому члени відділення організували ще подвірні переписи, а в двох останніх проводилася робота порівнянню даних про економічний стан різних верств населення, отриманих при згадуваному перепису, з результатами Рум'янцівського перепису полків Малоросії у 1767–1770 рр. [7, с. 30]. Наслідком порівняння цифрового матеріалу Рум'янцевського опису з даними подвірних переписів став висновок П. Червінського про те, що в «минулому столітті не тільки селянству, але й значній частині козацтва в економічному відношенні жилося гірше і важче, чим зараз». До речі, подібне твердження не тільки суперечило загальноприйнятим поглядам, але й виявилось повною несподіванкою для самого статистика. «Багато висновків, – писав П. Червінський у листі до В. Антоновича, – мене самого збентежили, майже образили своєю несподіваністю». Саме тому це питання він хотів «розробити більш ґрунтовно, висвітливши історичною критикою, бо голе співставлення цифр, – на його думку, – може породжувати лише плутанину у висновках» [9, арк. 1–2].

Отже, діяльність статистичного відділення Чернігівського губерньського земства розпочалася з розробки програми статистико-економічного вивчення губернії. Ця програма була першим статистичним обстеженням, яке проводилося земством. Вона одержала схвальну оцінку. Розроблена статистичним відділенням програма попередньо була перевірена шляхом описання кількох населених пунктів. У результаті чого з'явилися «Труды статистического отделения при Черниговской губернской земской управе», видані у Чернігові у 1878 р. Упродовж 1876–1886 рр. статистичне відділення провело велику роботу по обстеженню земельних угідь в усіх п'ятнадцяти повітах губернії. Наслідком такої плідної діяльності стали 15 томів «Материалов для оценки земельных угодий», які давали, по-перше, дані для розкладок земських зборів, по-друге, повну картину стану землеробства, землеволодіння, оренди, способів господарської діяльності тощо. Як згодом зазначав О. Русов, це була перша в Росії кадастрова робота, здійснена з такою старанністю [10, с. 29]. Упродовж 1881–1888 рр. статистичне відділення провело подвірні переписи селянських господарств у п'яти повітах губернії.

У цілому слід сказати, що статистичні роботи Чернігівського земства 70–80-х рр. XIX ст. носили прогресивний характер. Чернігівські статистики досягли значних успіхів у збиранні й групуванні даних, в узагальненнях і висновках, і тим самим внесли позитивний вклад у розвиток статистики. Саме в результаті проведених у даний період робіт і був сформований відомий в літературі чернігівський тип земської статистики.

Однак, на кінець 80-х рр. XIX ст. діяльність статистичного відділення, у зв'язку із виконанням покладених на нього обов'язків, була завершена. Наступне десятиріччя, беручи до уваги закон

1893 р., який запроваджував новий підхід до оціночних робіт, для Чернігівської губернії характеризувався відсутністю організаційно оформленої земської статистичної установи. Але прогресивна частина земських діячів не припиняла формування ефективної системи забезпечення земства статистичною інформацією

Так, з організацією при Чернігівському земстві у 1900 р. нового оціночно-статистичного бюро розпочався інший відлік часу для статистичних робіт. На перший план постало питання статистичного вивчення Чернігівської губернії для оціночних цілей, незважаючи на те, що вже колись проводилося подібне фронтальне обстеження, причому компетентними особами

Проте, цілі і завдання оцінки з проміжком часу у четверть сторіччя доволі різнилися, що нівелювалося почесними авторами попередніх праць П. Червінським, В. Варзаром, О. Шликевичем. Так, останні у письмовій відозві на адресу губернської земської управи радили визначати оціночні норми для Чернігівської губернії на основі надрукованих п'ятнадцяти томів «Материалов для оценки земельных угодий», не виключаючи додаткових перевірочних вивчень, які заберуть обмаль часу і коштів [11, с. 40]. Водночас, подібна логіка не враховувала прагматичних змін, розділених у кілька десятків років. Зокрема, зазнало еволюції селянське господарство, піддавалася коливанням чисельність населення, розвивалися та удосконалювалися шляхи сполучень, умови доставки та збуту товарів, розвиток промисловості, тощо. Перераховані та інші чинники разом взяті, або окремо, відповідним чином позначалися на житті суспільства. Дані реалії враховувалися статистиками при побудові чергової стратегії оціночно-статистичних досліджень на початку ХХ ст.: «Якщо не брати всього цього до уваги, значить обкласти населення значно вище того, що відповідає прибутковості його землі; прийняти все це до відома можливо за умови проведення сучасного суцільного обстеження» [11, с. 42].

Перші практичні дослідження, розпочаті в 1901 р., оціночним обстеженням міського нерухомого майна з суцільним описом усіх міських володінь. Стосовно головного завдання бюро – систематичного вивчення цінності і прибутковості земель губернії, за початковим планом передбачалося приступити з 1902 р. У 1901 р. здійснено окремі пробні земельні обстеження у Конотопському, Сосницькому, Новозибківському та Мглинському повітах. Як свідчать джерела, роботи проводилися у восьми межових дачах, зокрема, Брахловській, Сосницькій, Перелюбській, Голенській, Батуринській, Дмитрівській, Щербиничеській та Луговській [12, с. 348]. Причому у таких дачах, як Брахловська, Голенська, Перелюбська і Сосницька зібраний матеріал згодом належно опрацьований та виданий окремими книгами упродовж 1901 р. В інших чотирьох населених пунктах дані так і не були узагальнені.

Однак їх процес загальмувався через політичну ситуацію в державі. Земські статистики розглядалися як головні підбурювачі аграрних заворушень у регіонах. У 1902 р., згідно із розпорядженням міністра внутрішніх справ В. Плеве, оціночно-статистичні роботи призупинено в 12 губерніях, а згодом, за ініціативою губернаторів, – ще в 6 губерніях. Згідно із даними І. Білоконського, діяльність земських статистиків була згорнута в більшості українських губерній [13, с. 133]. Внесли корективи у хід оціночних робіт і революційні події 1905–1907 рр.

Як свідчать джерела, лише у 1910 р. дозволено проводити в губерніях земельні дослідження. У Чернігівській губернії робота розпочалася у 1911 р. з досліджень Суразького та Новозибківського повітів. Результати попередньої роботи в Суразькому повіту викладено у праці «Краткий отчет о пробной работе по установлению оснований оценки земель в Суражском уезде» [14]. Упродовж 1913–1914 рр. проведено оціночно-статистичне обстеження земель у Мглинському, Стародубському, Глухівському, Кролевецькому та Новгород-Сіверському повітах. У наступні роки, внаслідок подій Першої світової війни, процес земельних досліджень знову загальмувався у зв'язку з призовом значної групи статистиків до лав діючої армії, або залученням на окремі роботи щодо постачання і спорядження війська [15, арк. 17 зв.].

Отже, головним напрямком роботи Чернігівського земського статистичного відділення стало дослідження основних видів землеволодіння губернії. Принцип оподаткування вимагав широких економічних досліджень для з'ясування рівня прибутковості та чинників, що її визначають. Відтак, новоствореними статистичними установами при земствах розпочато власні дослідження, масштабність яких для Чернігівського земства припала на 70–80-ті рр. ХІХ ст., коли було проведено фронтальний статистичний опис повітів губернії. Стосовно земельних досліджень початку ХХ ст., то вони, у порівнянні з попереднім періодом, носили більш пасивний характер. Неабиякий відбиток накладали процеси політичного характеру в державі. Втім, початок століття відзначався різноманітністю робіт оціночно-статистичного бюро у даному контексті, однак через події Першої світової війни, а згодом і зміни влади вони не отримали свого систематичного завершення.

Список використаних джерел

1. Гапієнко А. З історії розвитку чернігівської земської статистики / А. Гапієнко // Сіверянський літопис. – 1997. – № 1–2. – С. 49–63.
2. Мекшун Л. Роль чернігівської земської статистики кінця XIX – початку XX ст. у проведенні облікових досліджень в Чернігівській губернії / Л. Мекшун // Сіверянський літопис. – 2000. – № 3. – С. 178–180.
3. Рахно О. Я. Діяльність статистичного відділення Чернігівського губернського земства по дослідженню пореформеного села / О. Я. Рахно // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. – 2011. – Вип. 18. – С. 154–162.
4. Семяновский А. Оценка земель / А. Семяновский // Труды Черниговского земского статистического отделения: Оценка недвижимых имуществ Черниговской губернии. I. Оценка земель. II. Оценка городов // Земский сборник Черниговской губернии. Приложения. – 1885. – № 1–2. – С. 1–44.
5. Материалы для оценки земельных угодий, собранные Черниговским статистическим отделением при губернской земской управе. – Чернигов, 1882. Том V. Козелецкий уезд. – Чернигов, 1882. – 76 с.
6. Труды статистического отделения при Черниговской Губернской Земской Управе. Вып. I. – Чернигов: Земская Типография, 1877. – 285 с.
7. Русов А. Краткий обзор развития русской оценочной статистики / А. Русов. – К.: Издание «Кружка студентов Киевлян» Киевского Коммерческого Института, 1913. – 119 с.
8. Материалы для оценки земельных угодий, собранные Черниговским статистическим отделением при губернской земской управе. – Чернигов, 1877. Том I. Черниговский уезд. – 1877. – 186 с.
9. Институт рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського НАН України, ф. III, спр. 67058, арк. 1–2.
10. Русов А. Материалы для оценки земельных угодий, собранные черниговским статистическим отделением при губернской земской управе. Т. XV. Кролевецкий уезд / А. Русов // Киевская старина. – 1888. – № 1–3. – С. 28–39.
11. Заключение совещания по поводу постановки оценочно-статистических работ в Черниговском земстве. – Чернигов: Типография Губернского Земства, 1902. – 92 с.
12. О деятельности оценочно-статистического бюро в 1901 // Отчет Черниговской Губернской Земской Управы за 1901 год. – Чернигов: Типография Губернского земства, 1902. – С. 347–353.
13. Белокопский И. Земское движение / И. Белокопский. – М.: Тип. Г. Лисснера и Д. Собко, 1914. – 399 с.
14. Краткий отчет о пробной работе по установлению оснований оценки земель в Суражском уезде. – Чернигов: издание Черниговской Губернской Земской Управы, 1918. – 143 с.
15. Державний архів Чернігівської області, ф. 140, оп. 1, спр. 60, арк. 17 зв.

Наталія Дорошок

**НЕКОТОРЫЕ ВОПРОСЫ В ДЕЯТЕЛЬНОСТИ
ЧЕРНИГОВСКОЙ ЗЕМСКОЙ СТАТИСТИКИ**

В статье рассмотрены основные результаты практической деятельности статистической службы при Черниговском земстве. Первоочередным направлением работы Черниговского земского статистического отделения стало исследование видов землевладения губернии, что связывалось с аграрным характером региона. Соответственно, изучение производительности земледельческой деятельности как предпосылки изучения действительной ценности и доходности земли имело первоочередное значение для земского хозяйства. Поскольку, от их результативности во многом зависела финансовая самостоятельность земства – фундамент для развертывания полноценной земской деятельности.

Ключевые слова: Черниговская губерния, земство, земская статистика, статистические исследования, налогообложение.

Nataliya Doroshok

SOME ISSUES IN THE ACTIVITY OF CHERNIGOV ZEMSTVO'S STATISTICS

The article reviews the main results of practical statistical service in the Chernihiv zemstvo. The primary direction of the work Chernihiv provincial statistical department was to study the types of the landownership of gubernia, which was connected with the agrarian character of the region. Accordingly, the study of agricultural productivity as preconditions for determining the real value and profitability of land acquired the paramount importance for the zemsky management. Indeed, the financial self-sufficiency of zemstvo – the foundation for the arrangement of zemstvos activities largely depended on their effectiveness.

Key words: Chernihiv gubernia, zemstvo, zemstvo's statistics, statistical research, taxation.